

АД'ЕКТЫЎНЫЯ І СУБСТАНТЫЎНЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫЯ АДЗІНКІ З НЕГАТЫЎНАЙ ХАРАКТАРЫСТЫКАЙ ЧАЛАВЕКА Ў БЕЛАРУСКАЙ І ПОЛЬСКАЙ МОВАХ: РАСЛІННЫ КОД

Асобую ролю ў стварэнні моўнай карціны свету адыгрываюць фразеалагічныя адзінкі. Само іх існаванне з'яўляецца яркім сведчаннем увасаблення ў моўнай форме тысячагадовай творчасці народа, яго светапогляду і культуры. Пры вырашэнні пытанняў нацыянальна-культурнай спецыфікі фразеалагічных адзінак вызначаецца “ўнікальнасць і ўніверсальнасць іх семантыкі, вобразна-сімвалічнага зместу” [2, с. 118], а культурна-маркіраваныя кампаненты ў складзе фразеалагічных адзінак даюць падставу для вылучэння розных культурных кодаў. Даследаванне фразем з адмоўнай характарыстыкай чалавека праз сістэму прадметна-тэматычных кодаў дазваляе прасачыць логіку і асаблівасці мыслення носьбітаў мовы пры адборы пэўных кампанентаў з шэрагу іншых, адзначыць ментальныя асаблівасці прадстаўнікоў пэўнага этнасу.

Міфы славян, прысвечаныя з'явам прыроды, характарызуюцца антрапамарфізмам. Як адзначае І. А. Швед, “у “сакральна” арыентаванай версіі выява дрэва структуруе Сусвет, выконвае медыятыўныя функцыі... кадзіруе лічбавыя, этыялагічныя, генеалагічныя, аксіялагічныя структуры, рэпрэзентуе цесна звязаныя, узаемадапаўняльныя ў міфапаэтычным мысленні канцэпты нараджэння-тварэння, пладавітасці, вітальнай сілы, смерці-дэструкцыі і абнаўлення-адраджэння” [6, с. 174].

У фразеалогіі вобраз чалавека, арыентаванага на версію выявы дрэва, мадэлюецца праз пасрэдніцтва дэндралагічнага кода. Так, матыў дрэва пададзены амаль ва ўсіх вусных жанрах, і сам вобраз з'яўляецца ўніверсальным сродкам для сімвалічнага кадзіравання любой сітуацыі. У залежнасці ад кантэксту дрэва актуалізуе розныя значэнні: “Яно можа станавіцца месцам знаходжання духа ці часовым прыстанішчам героя, крыніцай сакрэтных ведаў, менавіта яно адкрывае шлях на неба і ўваход пад зямлю” [4, с. 9]. Антрапамарфізацыя дрэва выдзяляе яго здольнасць выступаць у якасці крыніцы абарончай сілы, носьбіта добра ці зла.

Розныя аспекты чалавечых зносін з прыродай выклікалі наяўнасць розных тыпаў кантакту чалавека са светам раслін: назіранне, вырошчванне, спажыванне, што, несумненна, знайшло сваё адлюстраванне ў фразеалагічных адзінках. Так, аналізуючы фразеалагічныя адзінкі з кампанентам-фітонімам, А. Навакоўска прыходзіць да высновы: “стабільныя ідыёмы, як правіла, маюць дакладную матывацыю, выразны малюнак і выразныя ацэнкі”, што дазваляе карыстальнікам творча перафразіраваць мову гэтых адзінак [9, с. 104]. Сімвалічныя значэнні раслін выводзяцца з канкрэтных крыніц шматлікіх культур і моў, а “лексічныя канатацыі з'яўляюцца спецыфічнымі для кожнай мовы” [8, с. 19]. Яны выражаюць як недэфініцыйныя значэнні расліны, так і разнастайныя характарыстыкі чалавека.

Славяне маюць шэраг раслін з негатыўнай канатыцыяй. Дрэва жыцця, якое адлюстроўвае міфалагічнае ўяўленне пра жыццё ва ўсёй яго паўнаце, супрацьпастаўляецца дрэву смерці, зла. У славянскай традыцыі дрэва смерці сустракаецца выключна рэдка. Аднак з тэмай смерці можа быць звязана сухое дрэва, як цэлае, так і яго часткі (сухія карані, галіны, пень). На дрэвы, што загінулі ненатуральнай смерцю, накладаліся шматлікія забароны, звязаныя з выкарыстаннем іх у будаўніцтве і хатняй гаспадарцы.

Так, у міфалогіі славян дубіна, пень, калода сталі эквівалентамі дурасці, беспачуццёвасці, акамянеласці, нематы, глухаты. Кампаненты ‘пень’, ‘калода’ ўваходзяць у склад фразеалагізмаў *дурны як пень* [3, т. 2, с. 204], *gluchy jak pień* ‘глухі як пень’ [1, т. 2, с. 167], *głupia pała* ‘дурная калода’ [1, т. 2, с. 133].

М. Малоха заўважае, што “азначэнне неразумнага чалавека – *дубовая галава* – указвае на цвёрдасць “драўлянага” розуму” (пар. прым. *дубаваты* (пра чалавека) ‘грубы, тупы’, *дуб* – ‘пра неразумнага і недалёкага чалавека’ [4, с. 49]: *Не хачу ні сетак цягаць, ні здароўе апошняе лажыць на сотках. Не хачу, каб людзі з мяне смяяліся, што дурная як пень...* Г. Далідовіч [3, т. 2, с. 204]; *... na drugim łóżku spał wujek Piotruś, który był jednak gluchy jak pień.* P. Krasnodębski [1, т. 2, с. 167]; *Zresztą, czyż on, Dyżma, winien w śmierci Boczka?.. Sam sobie winien. Głupia pała.* T. Dołęga-Mostowicz [1, т. 2, с. 133].

Каліна, асіна, рабіна – гэтыя сімвалы цярпенняў і пакут. Фразеалагізмы з такімі кампанентамі ў беларускай мове заснаваны не толькі на знешнім падабенстве (асіна дрыжыць – страх), але і на пэўных падзеях, звязаных з гэтымі раслінамі. Так, асіна з’яўляецца сімвалам няшчасця, таму што, паводле павер’я, менавіта на ёй павесіўся Іуда. Славяне верылі, што вядзьмаркі варылі зелле на асінавых вуглях, а чараўнікі, пераскочыўшы праз пяць асінавых калоў, становіліся ваўкалакамі. У сувязі з вышэйадзначаным і фразеалагізмы з семай ‘асіна’ маюць негатыўную канатацыю: яны адлюстроўваюць беспачуццёвасць, някемлівасць, злосць. Так, напрыклад, уласнабеларуская фразема *асіна плача*, што ўзнікла па мадэлі *вяроўка плача, пятля плача*, мае значэнне ‘чалавек, які заслугоўвае павешання’ [3, т. 2, с. 92]. Такое меркаванне звязана з тым, што раней асіна не ішла на апал, і, на думку людзей, была прыдатная толькі на шыбеніцы. Што да фразеалагізма *пень асінавы* [3, т. 2, с. 203], то ён утрымлівае не толькі значэнне “асінавы”, але і сему мёртвага дрэва, якое ніколі не вырасце. Гэта сімвал безжыццёвасці, смерці, нерухомасці, цвёрдасці, нячуласці, беспачуццёвасці.

Як адзначае А. Бэндковска-Копчык, “назіранне за вегетацыяй, знешнімі ўласцівасцямі даюць магчымасць чалавеку ўстанавіць падабенства паміж раслінамі і людзьмі” [7, с. 151]. Так, пра хабарніка і кручкатвора беларусы кужуць *краніўнае семя* [3, т. 2, с. 387]. Якраз так пагардліва называлі прыказных і паддзячых у Маскоўскай Русі.

Што да польскіх фразеалагізмаў, то пра асобу, якая з’яўляецца без запрашэння, палякі кажуць *ktoś rośnie gdzie go nie posieją* ‘з’яўляецца там, дзе яго не чакаюць’ [1, т. 2, с. 225], пра злодзея – *złodziejskie nasienie* ‘сабачы сын’ [1, т. 2, с. 15]. Стары чалавек у моўнай карціне свету палякаў паўстае ў вобразе грыба: *stary grzyb* ‘стары грыб’ [1, т. 1, с. 464].

Адносіны да захавання сямейных каштоўнасцей у беларусаў адлюстраваны ў фразеалагізме *перакаці поле* [3, т. 2, с. 209]. У мове і народнай культуры славян сваяцтва трактуецца праз ключавыя паняцці жыццёвай сілы, росту, узнаўлення і адносіцца да найвышэйшых каштоўнасцей, ахоўваецца сістэмай прадпісанняў і забарон, у тым ліку і звычайным правам. Так, С. М. Талстая сцвярджае: “Адносіны сваяцтва могуць мець у славянскіх мовах таксама шмат іншых (непрамых, метанімічных і метафарычных) пазначэнняў, з якіх самымі рэгулярнымі з’яўляюцца саматызмы і фітонімы” [5, с. 12]. Сувязь гэта заканамерная, бо адлюстроўвае “біялагізм”, зварот да расліннага кода для абзначэння сацыяльных адносін.

Слабыя разумовыя здольнасці апісваюцца палякамі праз параўнанне галавы з капустай (*kapuściana głowa* ‘галава садовая’ [1, т. 1, с. 510]): – *Co wam do tych kapuścianych głów strzeliło?. Po jakiego diabła pojechaliście do Szczecina?* J. Chmielewska [1, т. 1, с. 510].

Для характарыстыкі нявопытнасці, маладосці палякі выкарыстоўваюць фразеалагізм з кампанентам ‘вінаград’, у якім асноўнае значэнне раскрываецца праз асацыятыўную сувязь кіслага смаку і недаспелых маладых пладоў: – *On mi się wcale nie podoba – zawołała pani Klimaszewska – taki jakiś... – Ho, ho, bo zielone winogrona!* T. Dołęga-Mostowicz [1, т. 2, с. 612].

Фразеалагізм *amator kwaśnych gruszek* ‘чалавек з дзівацтвамі’ [1, т. 1, с. 170 – 171] выкарыстоўваецца для характарыстыкі чалавека з непрыёмальным для іншых людзей густам. У гэтай фразеце праводзіцца паралель з недаспелым нясмачным плодам, які не хочацца есці і які не выклікае станоўчых эмоцый. Варта адзначыць, што вобраз грушы ў раслінным кодзе таксама невыпадковы і мае глыбокія міфалагічныя карані. Славяне верылі, што на гэтым дрэве сядзяць Багародзіца і розныя міфічныя істоты. Акрамя таго, груша з’яўляецца межавым знакам, яе садзілі для раздзялення розных надзелаў.

Неадэкватныя паводзіны чалавека палякі тлумачаць атручваннем раслінамі: – *Ja postanowiłem...Postanowiłem odebrać z powrotem Jarosty. No, co tak patryzcie?..– Ty się szaleju najadłeś, chłopcze...* M. Dąbrowska [1, т. 2, с. 466].

Фразеалагізмы *ciemny (głupi) jak tabaka w rogu* ‘неадукаваны’ [1, т. 2, с. 516] і *zły jak chszan* ‘страшэнна злы’ [1, т. 1, с. 254] адлюстроўваюць негатыўную канатацыю расліны табакі і хрэна ў моўнай карціне свету палякаў, якая праяўляецца ў значэннях ‘неадукаваны’, ‘злы’ чалавек.

Такім чынам, нягледзячы на тое, што раслінны код беларускай і польскай моў пададзены невялікай групай прыметнікавых і назоўнікавых фразеалагічных адзінак, якія маюць даволі вузкае кола значэнняў, у ім захаваліся міфалагічныя ўяўленні славян пра будову Сусвету і негатаўныя канатацыі, звязаныя з матывам мёртвага дрэва, а таксама назіранні за вегетацыяй і ўласцівасцямі найбольш тыповых для беларускай і польскай флоры раслін.

Літаратура

1. Гюлумянц К. Польско-русский фразеологический словарь: В 2 т. / К. Гюлумянц. – Минск, 2004.

2. Кулік Л. У. Да пытання аб даследаванні фразеалагізмаў на мяжы стагоддзяў / Л. У. Кулік // Славянская фразеология в синхронии и диахронии: сб. науч. статей. Вып. 1 / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины / редкол.: В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2011. – С. 117–121
3. Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў: У 2-х т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008.
4. Малоха М. Фразеологизмы с концептом “дерево” в зеркале народной культуры (на материале восточнославянских и польского языков) / М. Малоха. – Минск : Тэхналогія, 1998. – 141 с.
5. Толстая С. М. Слово в контексте культуры / С. М. Толстая // Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе. – Москва: Индрик, 2008. – 527 с.
6. Швед І. А. Сімволіка дзікарослых дрэў у беларускім фальклору / І. А. Швед // Веснік БДУ. Філалогія, журналістыка, педагогіка. – 2007. – Серыя 4.– № 1. – С. 3 – 7.
7. Będkowska-Kopczyk A. Metaforyka roślinna w języku słowieńskim i jej podstawy konceptualne / A. Będkowska-Kopczyk // Język a kultura. – Wrocław, 2001. – Tom 16. – С. 149 – 158.
8. Jordanska L. Konotacje w semantyce lingwistycznej i leksykografii / L. Jordanska, I. Mielczuk // Konotacja, pod red. Jerzego Bartmińskiego. – Lublin, 1988. – С. 9 – 34.
9. Nowakowska A. Świat roślin w polskiej frazeologii / A. Nowakowska. – Wrocław, 2005. – 231 с.